

Как да разкажем хронологично историята на литературата на НРБ?

Пламен Дойнов

Възможно ли е историята на литературата на НРБ да бъде структурирана чрез *диахронен* „голям разказ“? Или тя е обречена да бъде онагледявана само в *синхронни* „малки разкази“ – за отделни събития и проблеми, години или серия от години, за личности и поколения, за тенденции и произведения? Или пък трябва първо да разкажем за *неразказаните* – почти анонимните и полуизвестни – имена и явления и чак тогава да свържем всичко в стройно литературноисторическо повествование? И *колко* стройно повествование? Какви примери имаме досега?

Най-меродавният труд, създаден още през 70-те години на ХХ в. от самото официозно социалистическо литературознание, принадлежи на Пантелей Зарев. Томове четвърти и пети от неговата „Панорама на българската литература“ – в частта им за литературата на НРБ – са посветени на събития, личности и творби във времето между 1944 и 1975 г. Показателно е, че том 4 започва с преврата от 19 май 1934 г. и последвалите социолитературни явления от 30-те години, за да прелее към историческия обрат от 1944 г.

Прави впечатление, че хронологичната част в том 4, посветена на събитията след септември 1944 г., е в обем от около 50 страници¹, а в том 5 – около 120 страници², т.е. общо хронологичният разказ за литературата на НРБ в „Панорамата“ заема едва 170 страници.

Останалият обем съдържа портрети на автори – поети, белетристи и драматурзи – за тях са отделени общо около 900 страници в двата тома. Огромният превес на персоналистично форматиран разказ издава базисна трудност в обособяване и структуриране на хронологично литературноисторическо повествование. Защо е този „недоимък“ на хронология? Защото Зарев и всички други литературни историци трудно отговарят на ключовия въпрос: Какво се случва в българската литература в *годините на социализма*? Още повече че отговорите са повлияни от периодично възникващите след 1947, 1953, 1956, 1962, 1968 г. табута над имена и творби, над теми и процеси – табутата над опозиционната публичност и нейните автори, създаващи текстове до пролетта на 1947 г., а някои в полулегалност и след това; над съдбата на автори, изпратени в лагери и затвори; над съпричастността на повечето български писатели към доминиращите теми на сталинизма и червенковизма и т.н. Те сякаш *няма как да бъдат разказани* и остават като „празни места“ в „Панорамата“.

И все пак: Какво се случва в литературата на НРБ? Според „Панорамата“ историческият ритъм се организира около два типа събития. Първият тип са т.нар. „официални“ форуми и прояви: конгреси на СБП и на БКП, национални писателски конференции, публични речи на Георги Димитров и Тодор Живков или цитати от тях, смъртта на Димитров и др. Това е рамката на директивния и на политестетическия дискурс в социалистическия реализъм.

Вторият тип събития очертават зона на дискусии и обсъжданията вътре в границите на организираната писателска общност: открояване на тематични доминанти чрез посочване на рецензии и проблемни статии; обсъждания на годишни продукции или цяла поредица от дирижирани дискусии. Това е в сферата на литературнокритическия дискурс, който се опитва да създаде усещането за *свободна размяна на мнения*, за известна динамика на литературния процес, сякаш произтичаща от самото литературно поле. Разбира се, това е оптична измама. Дискусионната среда в НРБ е доста отблизо контролирана, а гласовете в нея – умело направлявани. Тя функционира *под надзор*, който рядко позволява случването на ярки *събития*. Още повече че извън хронологичния разказ на „Панорамата“ остава зона на художествения дискурс, който изцяло обслужва образите на авторите, съградени в портретната, персоналистичната част на масивния труд на Зарев. Така хронологията в „Панорамата“ представя една лишена от *художествени събития* история. А като добавим към това и липсата на потушавани, полулегални или направо „забранени“ автори, творби, факти и обстоятелства – събитийната основа на разказа на Зарев страда от множество историографски дефицити.

*
Двумтомникът „Очерци по история на българската литература след Девети септември 1944 година“ (1979; 1980), композиран от екип в състав Васил Колевски, Тончо Жечев, Ваня Бояджиева, Здравко Петров, Елка Константинова и Кръстьо Кулюджиев, декларира, че „съвременната българска литература се очертава като един цялостен етап в историческия път на нашата

литература с важно, върхово значение и място в общия ѝ развой“³.

Първата част, написана от Васил Колевски, следва хронологията на налагането и *развитието* на социалистическия реализъм като „теория“ в 130 страници⁴ – установяване, узаконяване и реформиране на доктрината чрез контролирано „многообразие“ и изборително „припознаване“ на произведения за *социалистически*.

Останалите части представят поотделно малки истории на жанровете – романа, драмата, поезията, повестта и разказа. Двумтомникът е изграден като своеобразна тематично-жанрова история на литературата на НРБ около голямото вътрешноперидизационно събитие (въсъщност – *мегасъбитието*) Априлския пленум на ЦК на БКП от 1956 г.

Схемата на разказа изглежда така: до Април '56 се поставят основите на социалистическата литература; макар и в условията на „култ към личността“, на догматизъм в естетиката и пр., се открояват постиженията в епическия роман и утвърждаването на почерците на поетите от 40-те. След Априлския пленум обаче настъпва *истински разцвет*, фиксиран от Здр.

Петров като „възродителни процеси в литературния живот“⁵. Така разказът затваря епохата на „култа към личността“ (1949-1956) в нещо като непрестижно литературноисторическо „зесто“, в което обаче сталинизъмът и червенковизъмът в литературното поле остават полускрити, докато епохата *след пленума* – времето на политическия възход на Тодор Живков – автоматично се вписва в хоризонта на „ново рождение“ на човешкия (лирически, повествователния) социалистически Аз, разтворен в безкрая на историческия оптимизъм. Проблемът е, че статутът на Априлския пленум като ключов перидизационен маркер на победилото *завинаги* „зряло социалистическо общество“ и на многообразието и завладял всеки текст социалистически реализъм блокира самото историческо повествование. Периодът е лишен от завършек. В такава перспектива НРБ и нейната литература продължават във вечността – без финал, без следващи прагове, без история.

Тази *двуделност* на НРБ (до и след 1956 г.) е характерен белег за пропагандния исторически разказ на живковизма. Ако обаче се абстрахираме от тази *двуделност* на перидизацията, можем да открием сериозен литературноисторически потенциал в лансирания от двумтомника основен сюжет в историята на НРБ-литературата – утвърждаването, функционирането, реформирането (да добавим и *разпадането*) на социалистическия реализъм. При един по-усложнен, покръпчен и проблемен подход този сюжет би дал нови възможности в разказването на литературното минало след 1944 г.

*
В началото на новия век своя версия предлага политическият историк Владимир Мигев в „Българските писатели и политическият живот в България. 1944–1970 г.“ (2001), продължена години по-късно със следващ том – „Българските писатели и политическият живот в България – 2. 1971–1989 г.“ (2014). В хронологичен ред той преразказва протоколи от събрания и заседания в СБП и неговата партийна организация, цитира статии и речи, отбелязва елементи от дискусии и скандали. Настоятелно търси връзката между партийно-държавната политика и литературния живот, центриран около СБП. Проследява влиянието между решенията на един или друг пленум и конгрес на БКП върху публичното поведение на писателите и върху кадровата политика в литературната система. Извършената огромна работа от Мигев при подробното четене на архивни фондове и на периодика обаче не е подкрепена от коректна терминология и задълбочен анализ. Например определянето на различни позиции като „леви“ и „десни“ сред писателите в тоталитарната република изглежда объркващо и подвеждащо, а на места се преувеличава значението и влиянието на критицизма в

³ Вж. *Предговор* – В: *Очерци по история на българската литература след Девети септември 1944 година. Първа книга. Теория, роман, драма*. Изд. на БАН. С., 1979, с. 5.

⁴ Пак там, с. 7–133.

⁵ Вж. *Очерци по история на българската литература след Девети септември 1944 година. Втора книга. Поезия, повест и разказ*. Изд. на БАН. С., 1980, с. 90.

писателски изказвания, изразени на публични форуми. В крайна сметка двете книги на Мигев могат да се четат като *политическа хронология* на НРБ-литературата. Верни на заявената чрез заглавията си тема, те на практика почти не се интересуват от художествени или други текстове. Една хронология на литературния живот *без литература*.

*

Друга версия лансира Светлозар Игов в една част от близо 70 страници, озаглавена „След Втората световна война. Литературата в периода 1944–1989“, с която завършва неговата „Кратка история на българската литература“ (2005)⁶. Синтетичното изложение се опитва да посочи всичко значимо (според литературния историк), проявено през втората половина на ХХ век. И тук кратките хронологични пасажи се прекъсват от по-обширни глави за Димитър Димов, Димитър Талев, Емилиян Станев, за да се разроят в десетки малки абзаци за отделни белетристи, поети и критици – форма, която силно напомня модела на „списъка“ и на библиографския справочник.

Игов избягва да употребява понятието „социалистически реализъм“ (предпочита „социалистически догми“, „догматични естетически теории“ и пр.), а когато го споменава, винаги го поставя в омаложаващ контекст. Литературният историк е склонен да фаворизира литературата като особен *свят на съпротива*, който успява да съхрани някаква своя дълбинна естетическа автономия, доколкото например тъкмо през 50-те години на ХХ в. е регистриран „разцвет на романа“, дължащ се на *самата му* „жанрова същност“, чрез която той може „най-ефикасно да се пребори с бесовете на литературата“⁷. Разбира се, лесно може да се провери, че нито романът, нито неговият проблематичен „разцвет“ през 50-те успяват да се справят с „бесовете на литературата“ в НРБ. Напротив, тъкмо епическият взрив тогава е пряко стимулиран и направляван от партийно-държавната власт, която чрез романа се опитва да предложи един компенсаторен хармоничен социалистически свят. Тоест епическият взрив от 50-те е напълно контролиран. Ако оставим настрана някои фактически неточности и отделни доста спорни тези, подобен синтетичен подход в „Кратката история“ може да произведе неясноти и по същество да заблуди разбирането. Това е особено видимо, когато Игов се основава на формално коректни факти, които обаче, изразени в обобщителни изречения, водят до „замазване“, т.е. липса на разграничителни уточнения и до фалшиви привидности. Например, когато пише, че в края на 40-те „геологически погрома“ понасят Иван Радославов и Иван Мешевков, Йордан Вълчев и Павел Вежинов, Валери Петров и Богомил Райнов, Иван Пейчев и Александър Геров“, но не си дава труда да посочи причините за това и да открие разликите в мотивацията, целите и резултатите на различните „погрома“ спрямо отделните автори, Игов въсъщност приравнява всички под похлупака на „репресираните“ и скрива литературноисторическия ефект от всеки отделен „погром“. Такова изложение показва още една от възможните

⁶ Вж. *Игов, Светлозар. Кратка история на българската литература. Захарий Стоянов. УИ „Св. Климент Охридски“*. С., 2005, с. 425–492.

⁷ Пак там, с. 434.

¹ Вж. Зарев, Пантелей. *Панорама на българската литература. Том 4*. Второ издание. Наука и изкуство. С., 1978, с. 93–137.

² Вж. Зарев, Пантелей. *Панорама на българската литература. Том 5*. Наука и изкуство. С., 1976, с. 7–118.

Как да разкажем хронологично историята...

от стр. 13

опасности при конструирането на обобщен „голям разказ“ за литературата на НРБ – оценностяването на всяка репресия в епохата на комунистическия режим като саморазбираща се висока оценка за стойността на един автор или произведение, както и „нормализирането“ (по същество – *геисторизирането*) на деавтономизираното литературно поле, което до 1989 г. сякаш се трансформира извън контекста на тоталитарната държава. Нито едното, нито другото е вярно. Политическата репресия или соцреалистическите критически атаки не гарантират статут на шеф-бъфър или дори на стойностно алтернативно произведение на съответния текст под прицел. Литературата и литературното поле в НРБ са лишени от автономия до степен, след която не могат да си позволят самостоятелен статут, затова почти всеки текст се позиционира спрямо силовото влияние на партийно-държавната власт.

*
На този фон започналата през 2008 г. научна програма „Литературата на НРБ (1946–1990)“ на департамент „Нова българистика“ на НБУ предлага *търпелив*, постъпателен подход, който лансира „малки разкази“, разпределени в серии от колективни и индивидуални изследвания и в няколко издателски поредици⁸. Разказите за отделни „години на литературата“, за къси периоди като „буферното време“ на 1944–1947 г. или като „размразяването“, за личности, за поколения и за знакови творби, за жанрове и жанрови трансформации, за социолитературни тенденции и феномени запълват въобразена „менделеева таблица“ на литературната епоха, през която постепенно се проявява спецификата и целостта на литературата на НРБ. Но много от *квадратчетата в таблицата* остават празни. Не малка част от тях ще бъдат празни и утре. Всъщност нека сме наясно, че тази литературноисторическа таблица е принципно незапълнима. И все пак нуждаем се от определен минимум пълнота на знанието за отделни фази и явления, които дава възможност да се структурира общ разказ.

Готови ли сме да предложим убедителен хронологичен „голям разказ“ за литературата на НРБ? Днес, през юни 2021 г., краткият отговор е „не“. Не става дума само за неприключилите „малки разкази“ и за непроучените моменти, а за сложността на самото построяване на основния сюжет и на преплитанията се с него второстепенни и третостепенни сюжетни линии. По-важно е да си отговорим на питанието: За какво ще разказваме? Кои ще бъдат героите на нашия разказ? Основният сюжет или „гръбнакът“ на хронологичното повествование е налагането, кодифицирането, борбите за реформирането, кризисните моменти, нормативното отстъпление и постепенното изтъпяване на социалистическия реализъм. Събитията „за“ и „против“ тази доктрина жалонират литературата на НРБ. Същевременно трябва да признаем една опасност: хронологичното изложение може да се превърне в разказ за официалната *държавна литература* на НРБ. Това е реална перспектива при описанието на деавтономизирано литературно поле, в което опозиционните гледни точки са забранени, а алтернативите по правило се преследват, инкорпират, маргинализират или нарочно *не се забелязват*. В ситуация, при която държавни издателства печатат текстове на държавни писатели, получаващи държавни награди, може да се окаже, че почти *няма нищо друго*, освен държавна литература. Ето защо не бива да се пренебрегват някои – тогава публично неизвестни, но налични – текстове, които свидетелстват за *успоредна* (опозиционна или алтернативна) литература, за тенденции и присъствия, все пак исторически валидни, макар и случили се в зоните на т.нар. „тайна публичност“ или на границата на официалното и контракултурното присъствие. Заслужават специално подчертаване тези успоредни и преплитани се литературноисторически линии: опозиционната литературна публичност през 1945–1947 г.; затворническа и концлагерна литература; младежки субкултурни прояви и творби след средата на 50-те години на ХХ в.; острови на самиздата в провинцията и столицата; късите съединения между официалния литературен живот и скандалите (*случаите*) с автори и произведения, със събития, предизвикали малки сътресения в литературното поле, и др.

⁸ Вж. две издания, които обобщават извършената работа в тази програма през нейните първи десет години: *Към нова литературна история. Пет години научноизследователска програма „Литературата на НРБ (1946–1990)“*, Кралица Маб. С., 2013; *Нова литературна история. Десет години научноизследователска програма „Литературата на Народна република България (1946–1990)“*. Кралица Маб. Департамент „Нова българистика“ на НБУ, С., 2018.

Разбира се, съществуват и други скрити „капани“ пред хронологичното повествование. Може да се стигне до „издребняване“ на разказа в несъществени подробности от политическия и литературния бит; до преувеличаване на литературноисторическия ефект от съвременен непубликуван творби (например да се изтъкне като особено влиятелно ограничението в тесен кръг *слушателите* „устно битие“ на поезията на Кръстьо Хаджииванов или да се прекспонира значението на предназначенията за избрани *единични читатели* самиздатска поредица на Веселин Тачев от началото на 60-те години). Но пък точно такива примери няма как да се заобиколят и премълчат, ако разказът се стреми да защити целостта на българската литература.

Един от ключовите методологически въпроси е: Как историята на литературната публичност и на идеите в литературата се съчетава с историята на художествеността? Казано конкретно, как се отнася *събитието на един публичен форум* (конгрес, събрание, дискусия и пр.) към *събитието на творбата, на книгата* (писането, редакционния процес, издаването, рецепцията и т.н.)?

Трябва да приемем, че *събитието на книгата* е също единица от процесуалната история, но в сравнение със събитието „конгрес на СБП“, „реч на Вълко Червенков“ или „среща на писатели с Тодор Живков“ се разгръща във времето по-продължително и по-бавно. Това е *продължаващо събитие*. Ще съумеем ли да разкажем събитието на една книга, събитията на множество книги в НРБ, при това – *заедно* или *в обкръжението* на събития от политическия, социокултурния и дори битовия дневен ред на епохата? За някои творби, около които са възникнали *случаи*, това е лесно постижимо и вече е правено: „Пътюж“; „Люти чушки“; „Хайка за вълци“; „Лице“⁹ и т.н. Скандалите, статиите, трансформациите в публичността или в литературното поле около тях презизвикват създаването на динамичен и многообразен литературноисторически разказ, свързващ в едно художествено и политическо. Но по-голямото изпитание е да се предложи такъв разказ за творби без подобна „шумна“ съдба. За някои литературната археология вече е сторила не малко и могат да се видят проучвания за „по-тихите“ събития около книгата „Стихове“ на Константин Павлов, унищожената стихосбирка „На юг от живота“ на Иван Динков, втората книга на Николай Кънчев „Колкото синялото зърно“¹⁰, „Ловецът на диви патици“ от Тодор Ризников¹¹ и др. Но други „тихи“ събития около книги като „Пролетно разсъмване“ от Иван Радоев, „Мъртво вълнение“ от Ивайло Петров, „Свирепостта“ от Йордан Радичков, „Антихрист“ от Ем. Станев, първите три стихосбирки на Иван Цанев, „Вечерен тропет“ на Борис Христов и др. остават все още не съвсем разчетени знаци за базисни промени в поезиката и в цялостните езикови стратегии на българските поети и белетристи. Но към тях трябва да прибавим произведения, очертаващи пълни или прозрачни колаборации между властта и литературата, апликиращи различни политики на комунистическия режим: от „Път“ на Ст. Ц. Даскалов и „Обикновени хора“ на Георги Караславов до „Низината“ на Васил Попов, „Аз питам!“ на Стефан Цанев и литературните масиви, натрупани по повод „възродителния процес“ след средата на 80-те години. Специална реконструктивистка и аналитична работа изисква огромното *сиво поле* между 1948 и 1958 г., когато почти цялата българска литература е съобразена с доктрината на соцреализма, а почти всеки български писател е автор соцреализм. Как да постъпим с тези теми? Как да осъществим връзката между *еднократните или кратките събития* и *продължаващите събития*, за да постигнем цялостен хронологичен разказ? Необходимо е да се реализира

⁹ Вж. например: Дойнов, Пламен. *Литература на случаите. От „Пътюж“ до „Хайка за вълци“*. Казуси в литературното поле на НРБ. Институт за изследване на близкото минало. Сиеда, С., 2017.

¹⁰ Вж. Дойнов, Пламен. *Името на поезията: Николай Кънчев*. Кралица Маб, Департамент „Нова българистика“ на НБУ, С., 2016.

¹¹ Вж. текста на Иванов, Никола. – В: Ризников, Тодор. *Ловецът на диви патици. Роман-хроника. Книга втора*. Славена. Варна, 2012.

сложно сплитане на интерпретациите на следните извори: художествените творби като литературен първоизточник; критическата и читателската рецепция на произведенията; документи от издателствата (протоколи от обсъжданията на предлози в издателствата ръкописи, вътрешноиздателски рецензии, редакторски доклади и пр.); публикувани доклади и изказвания на форуми; регистрирани реакции на високопоставени личности и институции; стенограми от публични дискусии, съюзни и партийни събрания и/или репортажи за тях в пресата; мемоарни свидетелства, дневници, официална и лична кореспонденция; донесения и справки на Държавна сигурност за автори и творби, за събития (четения, дискусии, обсъждания, неформални общувания и мнения) и т.н. Такова *взаимно четене* между източници от различен ред създава цялостния свят, в който отделната творба и изобилната литература започват *да означават нещо*, да излъчват смисъл, да бъдат исторически достоверни и многоизмерни. Това са онези „малки епизоди“, които *охудожествяват* и *антропологизират* „големия разказ“. Всъщност без тях няма как да има „голям разказ“, който да разказва за човека и литературата. Големият диахронен разказ за литературата на НРБ може да бъде изграден, когато около основната сюжетна линия за налагането, усвояването, доминацията, кризите, реформирането и разпадането на социалистическия реализъм се структурират серии от малки разкази за къси периоди и се реконструират епизоди, които излъчват все още неразказаните „празни места“ от миналото. Широка периодизационна рамка изглежда така:

- Литературата между Царството и Народната република: 1944–1947;
- Измерения и форми на „светвизацията“ на българската литература: налагане и функциониране на социалистическия реализъм: 1948–1956;
- Проблематизиране на социалистическия реализъм в контекста на първата криза на комунизма: 1956–1957;
- Социалистическия реализъм и неговите реални и мними алтернативи – „размразяването“ в българската литература: 1956–1968;
- Ново проблематизиране на социалистическия реализъм в контекста на втората криза на комунизма: 1968;
- Равновесие, неравновесие и контролирано многообразие: 1968–1985;
- Литературата между „перестройката“ и „възродителния процес“: 1985–1989;
- Краят на социалистическия реализъм в контекста на финалната криза на комунизма: 1989 г.

Разбира се, това са девет едри вътрешнопериодизационни фази, които чакат своите автори, творби, събития и присъствия.